

Marinka Mužar

Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u
Karlovcu

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*
6. 12. 2007.

Novootkrivene freske u kapeli sv. Antuna pustinjaka u Zadobarju – konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Ključne riječi: Zadobarje, Kapela sv. Antuna pustinjaka, konzervacija i restauracija, freske u svetištu, freske istarsko-slovenske skupine, Maršić grupa

Key words: Zadobarje, the chapel of St. Anthony the Abbot, conservation and restoration, frescoes in sanctuary, frescoes of Istrian-Slovene group, Maršić group

Kapela sv. Antuna Pustinjaku u Zadobarju, smještena desetak kilometara sjeverozapadno od povijesnog središta grada Karlovca, nije bila zabilježena u povijesnim popisima iz 14. i početka 16. stoljeća. O dogradnjama i građevinskim zahvatima izvedenim u 17, 18. i 19. st. prvi put nas izvještava dr. Đurđica Cvitanović. Nakon sondiranja izvedenog u okviru konzervacijsko-restauratorskih radova 2005. godine otkriven je oslik na apsidi i izduženom svetištu. Usporedbe s tlocrtom u Institutu za povijest umjetnosti potvrdile su postojanje puškarnica na južnom i pročelnom zidu lađe. Nakon pristupanja čišćenja zidnih slika u apsidi otkriven je bogat oslik ikonografskog sustava preuzetog sa istarskog podneblja. Jedan od prikaza je Navještenje koje se poradi svojih likovnih i oblikovnih značajki dovodi u vezu s prikazom Navještenja u crkvi sv. Nikole u Taboru pri Grosuplju. Likovna obrada detalja upućuje nas na maršičku skupinu fresko slikara. Slovenski autori takve elemente pripisuju radionici majstora Tome iz Senja s početka 16. stoljeća. Postojanje puškarnica govori nam o funkciji zbjega današnje lađe zbog prodora Turaka prije izgradnje Karlovca. Zbog prikaza na pročelnom zidu svetišta pretpostavljamo da je donator oslika bio Stjepan III Frankopan. Fresko slikarstvo u crkvi sv. Antuna u Zadobarju smještamo u razdoblje renesanse unatoč srednjovjekovnoj ikonografskoj i likovnoj koncepciji.

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja vršena prilikom građevinske obnove kapele sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju, koja su još u tijeku, rezultirala su otkrićem dosad nepoznatih fresaka.

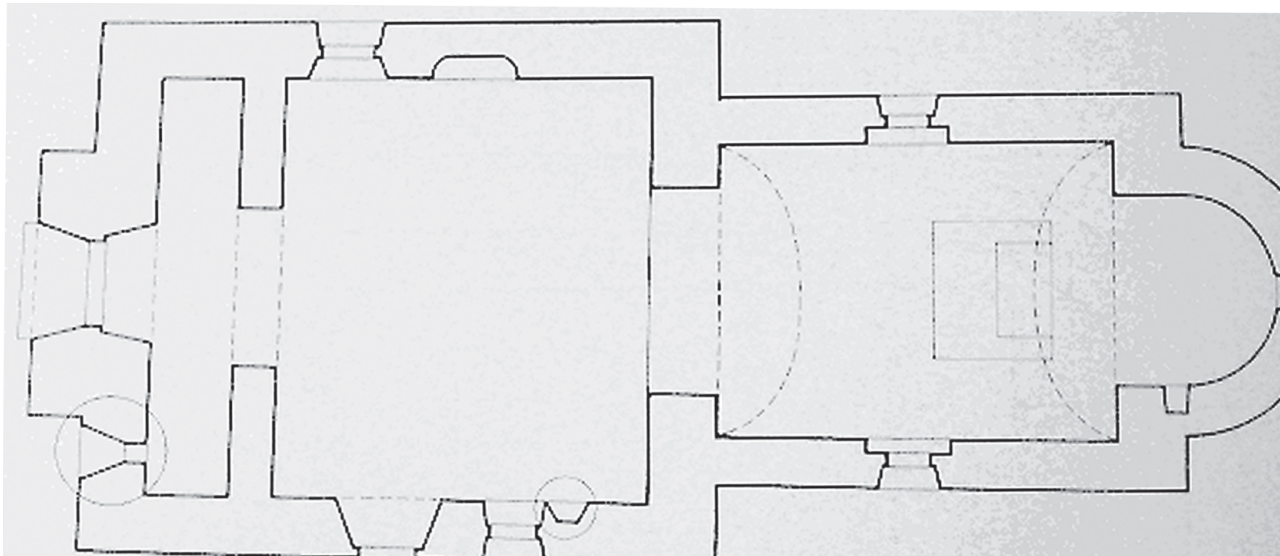
Kapela sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju, pod upravom župe sv. Križa u Završju, nalazi se desetak kilometara sjeverozapadno od povijesne jezgre Karlovca. Izgrađena je na brežuljku (na k. č. 1/1 k. o. Zadobarje), u blizini naselja i rijeke Dobre južno, na sjeveru je povezana s grobljem,¹ a

istočno je šumski put proširen u novije vrijeme. Smještaj kapele na brežuljku i u blizini šumskog puta važan je jer je takva lokacija građevini davala strateško značenje u vrijeme prodora Turaka u sjeverozapadni dio Hrvatske.

Kapela je pravilno orijentirana sa zaobljenom nižom i užom apsidom, izduženom lađom lomljenom po širini i zvonikom. Glavno pročelje istaknuto je plitkim rizalitom s dograđenom portalnom zonom i zaključeno segmentnim lukom u funkciji nadstrešnice pod jednoslivnim krovom.

1. Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, južno pročelje (foto: Vid Barac, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske / Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, southern facade (photo: Vid Barac, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske))

2. Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, tlocrt (Institut za povijest umjetnosti, Zagreb) / Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, ground plan (Institut za povijest umjetnosti, Zagreb)

Iznad rizalita izdiže se masivni zvonik, rastvoren sa svih strana monoforama, pokriven piramidalnom kapom. Bočna pročelja rastvorena su pravokutnim otvorima s drvenom podvlakom od kojih dva prozora lađe prema svetištu imaju naknadno ugrađenu, jednostavno profiliranu kamenu klupčicu.² Svetište je u centralnoj zoni osvijetljeno polukružno zaključenim prozorom, rustično izvedenim u kamenu i ugrađenim u zidnu masu trapezoidne niše. Na južnom pročelju nalazi se bočni ulaz s pravokutnim kamenim okvirima dovratnika i barokno profiliranim nadvratnikom. Na zapadnom pročelju je također ulaz u crkvu s recentno obrađenom portalnom zonom. Krovište je dvostrušno, lomljeno u sljemeni, šatorasto u apsidalnom dijelu pokriveno limom (sl. 1). Unutrašnjost je jednostavno podijeljena na zidani potkorni prostor s otvorenim drvenim grednikom kora i segmentnim nadvojem ulaza u lađu. Prostor lađe odvojen je od svetišta trijumfalnim lukom, a oba su svodena lažnim bačvastim svodom. U svetištu je oltar sv. Antuna Pustinjaka neostilskih odlika (sl. 2).

Po cijeloj unutrašnjosti na bočnim zidovima nalazila se lamperija visoka jedan metar, koja je pokrivala i plohu iza oltara kao zidna pregrada, te je stari apsidalni prostor bio u funkciji sakristije. Pod u apsidalnom dijelu izveden je u betonu, a pod svetišta i lađe pokriven je svijetlim novim mramornim pločama. U apsidalnom prostoru na južnom zidu bili su vidljivi tragovi oslika.³

Crkva je izgrađena od lomljenog i djelomično obrađenog kamena (unutrašnji istočni zid donje zone izdužene lađe i apside; vanjski spoj sjevernog i istočnog zida lađe; vanjski sjeverni i južni zidovi lađe i svetišta) i opeke (na svim ugradbenim dijelovima otvora osim apside), povezano vapneno-pješčanom žbukom, što potvrđuju i sondirani nalazi.⁴

Služeći se dostupnim povijesnim podacima za vremenske odrednice gradnje ustanovili smo da crkvu sv. Antuna Pustinjaka u Zadobaru nije uvrstio u popis 1334. godine Ivan Arhidakon kao ni popisivač iz 1501. godine.⁵ Dr. Anđela Horvat crkvu sv. Antuna Pustinjaka u *Presjeku razvoja umjetnosti u karlovačkom Pokuplju* nije uvrstila u stilsku i vremensku analizu, kao ni u knjizi *Između gotike i baroka*.⁶ Prvi put kapelu sv. Antuna Pustinjaka spominje dr. Đurđica Cvitanović u knjizi *Sakralna arhitektura baroknog razvoja – Gorički i Gorsko-dubički arhidakonati*, upućujući na srednjovjekovnu tlocrtnu osnovu. Uočivši jednu zazidanu puškarnicu, navodi da su »naše crkve na strateški povoljnom položaju služile za obranu«. Koristeći se podacima iz *Vizitacija*, zaključuje da je crkva obnovljena 1686. godine, kada je predvorje srušeno i nadomješteno zvonikom. Godine 1771. vizitator je spomenuo da je lađa

povećana nauštrb predvorja »koje je bilo veće od srednjovjekovne crkve«. Godine 1717. navodi se sakristija, a u 1821. godini, prilikom promjene krovišta osvrće se na vizitatora koji donosi podatak da je uklonjen oslikani tabulat i zamijenjen drvenim bačvastim svodom.⁷ Freske se u izvorima ne spominju.

Konzervatorsko-restauracijski istražni radovi započeli su 2005. godine na zahtjev Rimokatoličke župe Završje i Konzervatorskog odjela u Karlovcu Ministarstva kulture Republike Hrvatske radi upotpunjavanja postojeće dokumentacije, što bi bio preduvjet za daljnje sanacijske radove, te što pravilnije vrednovanje prilikom određivanja svojstva zaštite. Prilikom uklanjanja cjelokupne lamperije pristupilo se sondiranju unutarnjeg oplošja, uključujući sonde na »lažnom« svodu, doprozornicima, dovratnicima i trijumfalnom luku.⁸ Tijekom istraživanja otvoreno je 69 sondi. Sondiranim uzorkom otvoreno je do 6 slojeva kako bi se ocrtila građa zida, prvotne vapnene osnove žbuke s oslikom, te naknadne kromatske intervencije na zidu i u strukturi. Istražni radovi pokazali su da su apside i izduženo svetište bili oslikani tehnikom »al secco« a prilikom toga nazirala se figuracija s dekorativnim elementima, a trijumfalni luk i prostor lađe (uključujući potkorni prostor) bili su okrečeni vapnenim naličjem. Svod u svetištu i lađa bio je ukrašen tamno smeđim šesterokrakim i dvanaesterokrakim zvijezdama na svijetlo modrom jednobojnom naliču.

Sondirani uzorci pokazali su i građevne promjene crkve sv. Antuna. Na južnom zidu lađe desno od ulaza otvorena je sonda s konično usječenim stranama. Pogledamo li tlocrt što ga je izradio zagrebački Institut za povijest umjetnosti, možemo uočiti da je istovjetna puškarnica bila i na pročelnom zidu crkve (danas su obje puškarnice djelomično zazidane).

U središtu, na južnom zidu, nazirao se kameni okvir ulaza. Međutim, tragovi oslika prekidaju se u visini spoja zida s »lažnim« svodom na sve četiri strane, dok je na istočnoj i zapadnoj plohi zida vidljiv ostatak drvene grede koja označava visinu prvotnog drvenog tabulata. Prozori na sjevernoj i južnoj strani su vjerojatno bili manji ili ih nije bilo. Na to upućuje prekid kontinuiteta oslika skidanjem žbuke i promjenom građevinskog materijala (zapuna opekama) prilikom ugradnje.

Istražnom sondom ispod prozora u apsidalnom dijelu uočeno je naknadno zazidavanje parapeta za 15 cm. Akanovom vegetabilnom viticom iscrtana je cijela unutarnja ploha zida prozora apside. Istovjetna voluta nalazi se na sjevernom zidu svetišta na atici kamene kustodije u crkvi Bl. Dj. Marije u Sveticama. Na njoj je na lijevom i desnom kutu zabata uklesana godina 1541.⁹ Čišćenjem zidnih slika

u apsidi crkve sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju pojavio se ikonografski sustav romaničko-gotičke koncepcije prilagođene arhitektonskom oblikovanju zadanog prostora preuzete s istarskog područja¹⁰ (sl. 3).

Otvaranjem središnjeg polja u apsidi otkriveno je dvanaest apostola s prepoznatljivom ikonografskom postavom.¹¹ Smješteni su u slavolučnu kolonadu tordiranih stupova s kompozitnim kapitelima s prednjom postavom korpusa i licem u poluprofilu. U jednoj ruci drže atribut dok druga ruka s izduženim prstom pokazuje prema susjednom liku. Suodnos likova razbija strogo ritmiziranu arhitekturu kolonada u gornjem lučnom dijelu, naglašenu mrežastim ukrasom. Oblikom i tehnikom izvedbe kao na lomu kasnogotičkog prozorskog otvora u apsidi Bl. Dj. Marije u Sveticama. Odjeća apostola u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju je istovjetna, utegnuta u struku, shematski iscrtana vertikalnim potezima kista zelenom bojom na oker podlozi, a likovi su zaogrnuti dugim plaštevima (svi osim Jakova Starijeg koji je zaogrnut kratkim plaštem bez naznaka grafizma) koji na svjetlijoj crvenoj podlozi, osim jasnih vertikalnih crvenih obrisa, imaju zrakasto crtane konture na dijelu ramena i na pregibima ruku. Istovjetnu obradu tekstilnog motiva imaju likovi apostola u apsidi Sv. Urha u Maršičima (sl. 4), datiranih u 16. stoljeće.¹² Lica apostola iz crkve u Zadobarju po dobnim odlikama također odgovaraju ustaljenim ikonografskim karakteristikama (npr. sv. Ivan prikazan kao mladić, sv. Petar i Pavao kao starci itd.). Tanko iscrtani ovalni oblici lica bljedolikog inkarnata s čistom obrisnom linijom nosa i očiju, naznačenih valovitih bora na čelu i oko očiju, iscrtane meke brade s blagim sjenčanjem obraza, malih valovitih usta pokazuju znalačku slikarsku vještinu majstora. Način slikanja lica odudara od jednostavnih kolorirano grafičkih poteza slikanja odjeće i približava se likovnom izričaju istarsko-slovenskog kruga. Na južnom zidu današnje sakristije crkve sv. Florijana u Kubeđu (Slovenija), u pejzažu je naslikan lik biskupa koji tipološki slični likovnom izričaju majstora u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju (sl. 5). Ksenija Rozman atribuciju oslika u crkvi sv. Florijana pripisuje hrvatskim slikarima kočevskog i ribničkog područja predstavnika Tome iz Senja, koji je slikao u Nadlesku 1511. godine, dočim ih Janez Höfller povezuje sa slikarskom radionicom Ivana iz Kastva s oslikom u crkvi sv. Trojstva u Hrastovlju pripisujući ih početku 16. stoljeća.¹³ Također, sličnost u likovnoj obradi lica i odjeće možemo potražiti u osliku apsidalnog dijela te zidovima izduženog svetišta na Sveticama. Pozadinu kompozicije u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju određuje jasna razdjelnica od koje su dvije trećine zemljanog jednobojnog tona ukrašene brokatnim cvjetnim uzorkom, a prostorna iluzija zamijenjena je u

gornjoj trećini valovitim vodoravnim trakama koje se pretvaraju u valovite »trakaste« oblake ističući plasticitet ljudskih figura. Istovjetan način obrade valovitim sivo-crnim trakama nalazimo na zidnim oslicima u Sloveniji – Maršičima (Sv. Urh), Kubeđu (Sv. Florijan), Tabor pri Grosuplju (Sv. Nikola) te na južnom zidu današnjeg svetišta u crkvi Bl. Dj. Marije u Sveticama. U centralnoj zoni, iznad prozora u apsidi, ističe se izduženi lik sv. Antuna Pustinjaka kao starca, crtanog u toniranoj bijelo-okker odjeći s atributom pastirskog štapa (sa zvonom i svinjom pod nogama), te uzdignutom lijevom rukom s ispruženim dlanom sveca zaštitnika prema puku (sl. 6). Likovna obrada odjeće i lica jednaka je kao i apostola osim što je po sredini vertikalno apliciran brokatni cvjetni uzorak. U Sveticama, u župnoj crkvi Bl. Dj. Marije, na zidnoj plohi loma apside također raspoznajemo lik sv. Antuna Opata s licem u poluprofilu, s redovničkom kapom na glavi i s povinutim štapom na koji je ovješeno zvono, oslikano sigurnim snažnim potezima kista naglašavajući izborane oči i podužu valovitu bradu starca izvedenu u crtačkoj maniri kao i u Zadobarju (sl. 7). Lik sv. Antuna u Zadobarju u donjoj zoni prekida kontinuitet kolonade i bordura, a u gornjoj trećini lik mu zadire u svodno polje. U svodnom polju, lijevo i desno od lika sv. Antuna prikazani su simboli Žrtve i Istine (Mjesec i Sunce) položeni pod noge Majestas Domini,¹⁴ a uokviruju ga atributi evanđelista. U svodnom polju apside do trijumfalnog luka su stojeći tetramorfi Mateja (anđeo s knjigom pod nogama lijevo) i Ivana (orao s knjigom pod nogama desno), te sjedeći lik Marka (lava položenog uz bok Krsta lijevo) i Luke (vola također položenog uz bok Krista desno).¹⁵ Likovnu obradu krilatih tetramorfa izborom i uporabom kolorističkih linija i oblika možemo dovesti u vezu s likovnom obradom sv. Mihaela arkandela u donjem lijevom polju zidne plohe trijumfalnog luka Sv. Urha u Maršičima. Ikonografska hijerarhija (osim rasporedom likova u prostoru svetišta) diskretno je naglašena i u oblikovanju aureola jer samo Bog Otac i sv. Antun Pustinjak imaju iscrtanu obrisnu liniju crvenom bojom na oker podlozi. Dvije vrste šablona brokatnog uzorka crvene boje popunjavaju međuprostor svodnog polja kao najjednostavnije rješenje »straha od praznine«, a na iste uzorke nailazimo u crkvi sv. Urha u Maršičima (na bočnom zidu prozorskog otvora u svetištu u prikazu *Lisice hodočasnice* i na sjevernom zidu lađe u prikazu *Poklonstvo kraljeva*), a J. Mikuž ih svrstava u razdoblje »internacionalne gotike« preuzimajući termin Kennetha Clarka kao »pejzaž simbola«.¹⁶ Uvažavajući terminsku odrednicu, brokatni uzorci iz Zadobarja sugeriraju da se scena odvija u »nebeskom vrtu« do kojega se može doći samo preko centralnog lika sv. Antuna Pustinjaka, jer je zidna ploha od svodne odvojena širokim

3. Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, pogled na unutrašnjost svetišta (foto: Marinka Mužar) / Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, interior of the sanctuary (photo: Marinka Mužar)

4. Maršiči, crkva sv. Urh (foto: Marinka Mužar) / Maršiči, church of St. Urh (photo: Marinka Mužar)

5. Kubed, crkva sv. Florijan (foto: Marinka Mužar) / Kubed, church of St. Florian (photo: Marinka Mužar)

6. Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka (foto: Marinka Mužar) / Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot (photo: Marinka Mužar)

7. Svetice, župna crkva Bl. Dj. Marije, sv. Antun Opat (foto: Marinka Mužar) / Svetice, parish church of St. Mary, St. Anthony the Abbot (photo: Marinka Mužar)

dekorativnim repertoarom bordura.

Bordure koje odvajaju scene svodnog polja (uvjetno nazvanog Nebo) od scene na zakrivljenoj plohi apsida (uvjetno nazvane Zemlja) sastoje se od sedam horizontalnih traka uokvirenih točkama (izvedenih kistom) i grupiranih u cvjetice te odvojenih s tri vertikalne linije. Donju zonu ističe prikaz tekstilnog motiva valovite bordure a naglasak je dat vertikalnim naborima. Poveznicu s osnovnom bordurom čini trolisni motiv, povezan prepletom. Bogat repertoar prikazanih šablonskih uzoraka (uključujući primjenu dvije vrste brokatnih aplikacija) upućuje nas na slikarsku radionicu s tradicijom u čuvanju i primjeni istih.¹⁷ Na zidnoj plohi u središtu apsida, između donje bordure valovitog tekstilnog motiva i trolisnog motiva povezanog unakrsnim trakama žarkocrvene boje, naziremo pismo uglate i oble glagoljice iz koje se može iščitati godina 1537. Budući da je upotrijebljen istovjetni pigment boje za pisanje kao i za oslik bordura, navedena godina upućuje nas na mogućnost vremena

nastanka slikarija u svetištu¹⁸ (sl. 8). Na pročelnom zidu trijumfalnog luka apsida u gornjoj zoni otkriven je prikaz *Navještenja*, a u donjim kazetnim poljima odvojenim bordurama kao u konhi prikazano je *Uskrsnuće* i *Kamenovanje sv. Stjepana*. U gornjoj lijevoj zoni je klečeći lik anđela u poluprofilu čiji nabori odjeće jasno iscrstavaju položaj tijela, šarenih krila, te odmjerenih tonova ovalnog lika uokvirenog kovrčavom kosom, sklopljenih ruku uzdignutih prema svitku i s latinskim tekstom marijanskog pozdrava pisanih rimskom kapitalom. Blažena Djevica Marija u desnoj gornjoj zoni prikazana je kao kraljica koja kleči u eksterijeru pred nekom zgradom u pozadini, a pred njom je ambon u obliku arhitekture prikazan u obrnutoj perspektivi. Čin Bezgrešnog začeća slijedi naraciju (Božja ruka, goli Isus s križem, golubica), položenu dijagonalno prema liku Bogorodice koja je također u poluprofilu. Cijela scena iscrtavana je horizontalnim tamnim trakama i cvjetnom brokatnom šablonom i odgovara prikazu *Navještenja* u crkvi sv. Niko-

8. Zadobbarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, grafit u apsidi (foto: Zlatan Kovač) / Zadobbarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, graffiti in the apse (photo: Zlatan Kovač)

le u Taboru pri Grosuplju¹⁹ (sl. 9, 10). France Stele ih je u svojoj raspravi pripisao hrvatskoj skupini, a Höfler, opisujući scenu, tehniku slikanja i detalje oblikovanja, smatra da su slike u Grosuplju nastale kasnih četrdesetih godina 16. stoljeća.²⁰ Kako je prikaz golog Isusa s križem zabranjen poslije Tridentskog koncila, vjerojatno je i freska u crkvi sv. Antuna Pustinjaka nastala prije 1550. godine.²¹ U donjim poljima istočnog zida trijumfalnog luka sv. Antuna Pustinjaka u Zadobbarju slikar je naslikao scenu Uskrsnuća smještajući lik ranjenog Krista u centar zadane plohe (obrubljene širokom trakom) kako izlazi iz sarkofaga prikazanog u obrnutoj perspektivi. S desne strane zida, u kazetnom polju prikazan je klečeći lik sv. Stjepana kojega kamenuju dva lika s karakterističnim kapama koje podsjećaju na sjevernjačko renesansno pokrivalo. Premda scena u cijelosti ne odgovara ikonološkim postavkama, možemo pretpostaviti da je ipak riječ o kamenovanju sv. Stjepana. Međutim, kompozicijske, oblikovne i likovne elemente zidnog oslika

u svetištu u Zadobbarju možemo povezati sa zidnim slikama prezbitarija i zida trijumfalnog luka u Maršičima pri Ortneku u župnoj crkvi sv. Urha za koje slovenski autori (Stele, Höfler i Mikuž) pronalaze ishodište u župnoj crkvi sv. Jedrti u Nadlesku, a freske pripisuju radionici majstora Tome iz Senja s početka 16. stoljeća²² (sl. 11, 12).

Pretežno zemljane, tople boje s naglaskom na crvenoj, oker i zelenoj, neposredan način slikanja bez prethodne crtačke postave, karakteristična gesta apostola izduženih prstiju i naglašene crveno-zelene vertikalne linije koje sugeriraju nabore odjeće na likovima apostola, tipološki proistječu iz srednjovjekovnih prikaza.²³ Tim srednjovjekovnim značajkama suprotstavlja se skladnost oblikovanja ljudskih likova, preglednost cjelokupnog ikonografskog repertoara s jednog motrišta, pokušaj stvaranja iluzije prostora osmišljenim slaganjem kompozicijskih elemenata u svodnom polju konhe te rasporedom likova unutar prikazanog arhitektonskog okvira s elementima arkature.

9. Zadoborje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, *Navještenje* (foto: Marinka Mužar) / Zadoborje, Chapel of St. Anthony the Abbot, *Annunciation* (photo: Marinka Mužar)

10. Tabor pri Grosuplju, crkva sv. Nikole, *Navještenje* / Tabor pri Grosuplju, church of St. Nicholas, *Annunciation*

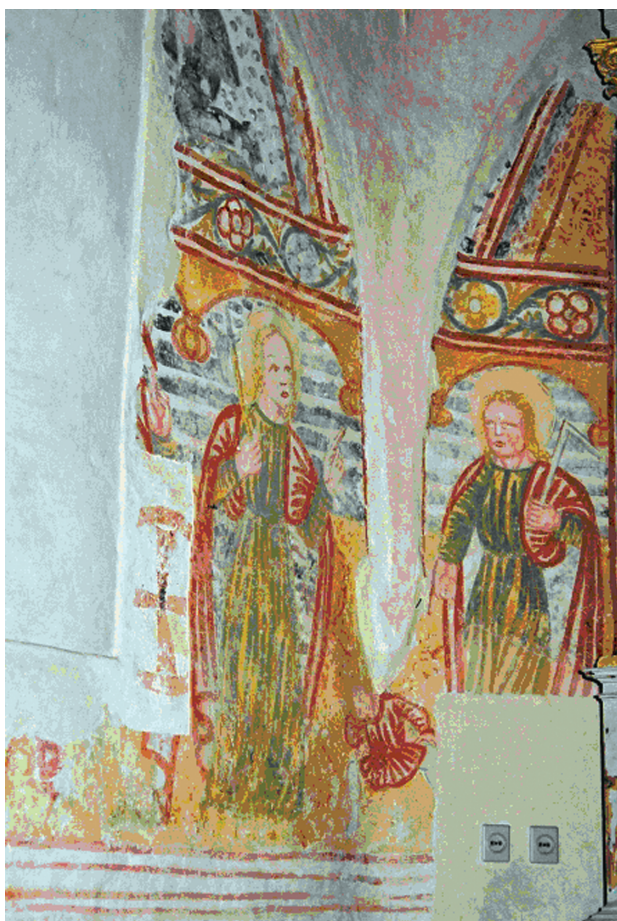
Građevinski i konzervacijsko-restauratorski radovi u 2007. godini uvjetovani su otvaranjem zidne plohe sjevernog i južnog zida u lađi restauracijskom trakom širine šezdesetak centimetara radi konsolidacije zida. Na sjevernom zidu, osim arhitektonske naznake Betlehemske štalice otkriveni su likovi kralja i kraljice (između njih je zastava), a na južnom zidu naziru se prikazi otvora neke građevine i bljedolika ženska lica, pa možemo očekivati scene *Rođenja*, *Poklonstva kraljeva* i *Pasije*. Pažnju privlači lik kraljice, u renesansnoj odjeći s naznakom utegnutih rukava, čije lice obrubljuje tanka crna obrisna linija, unutar kojih se pojavljuju meki tonovi inkarnata. Likovnu obradu dosada otkrivenih oslika u lađi možemo usporediti s prikazom likova evanđelista u bočnim zidovima kasnogotičkog prozorskog otvora u svetištu u crkvi Bl. Dj. Marije u Sveticama, a daljnja istraživanja odgovorit će na pitanja kontinuiteta ili diskontinuiteta u vremenskoj i stilskoj odrednici.

Približivši se okvirnoj dataciji gradnje crkve i oslika iz polovine 16. stoljeća, postavljamo pitanje: na kojem feudal-

nom posjedu je crkva izgrađena, za kojeg feudalnog vladara, i u kojim povijesnim okolnostima?

Posjed Zadobarja pripadao je novigradskom vlastelinstvu ozaljske loze u kojoj su se u vrijeme turskih prodora na sjeverozapadni dio Hrvatske isticali Bernardin, Krsto I i Stjepan III Frankopan.²⁴ Oni su posjedima i ženidbenim vezama bili povezani s kraljevskom lozom tadašnje feudalne Europe (Bernardin Ozaljski bio je oženjen Lujzom Aragonskom, Krsto I Apolonijom Lang, Stjepan III Katarinom Eck). Kao pripadnici najmoćnije hrvatske porodice diplomatskim putem i vojnom strategijom borili su se protiv Turaka. Čuvali su i promicali glagoljsku tradiciju, posebice jezik bogoslužja.²⁵ Između 1510. i 1579. godine, u vrijeme učestalih turskih prodora prema sjeverozapadnom dijelu Europe, o najžešćim pljačkama i demografskom gibanju stanovništva Frankopani su izvješćivali vladare Europe, ujedno tražeći i pomoć u obrani od neprijatelja. Godine 1511. Bernardin Frankopan izvijestio je Jurja Branderburškog da su 22. kolovoza Turci pod Modrušem, 23. kolovoza u Ribni-

11. Maršiči, crkva sv. Urha, dio prezbiterija (foto: Vesna Meštrić) / Maršiči, church of St. Urh, section of the presbytery (photo: Vesna Meštrić)

12. Zadobarje, kapela sv. Antuna Pustinjaka, apostoli (foto: Marinka Mužar) / Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, Apostles (photo: Marinka Mužar)

ku i da prodiru prema Metliki. Iz Metlike stigli su u Ozalj, a ljudi su se sklanjali u špilju Brlog (današnja Vrlovka) te se spuštali do Dubovca zahvaljujući staroj komunikaciji Ozalj – Grdun – Zadobarje – Dubovac. Putom su »sve porobili, poginulo je 80–100 ljudi, porobljena je i sva stoka, porušene su crkve i žito spaljeno...«.²⁶ Pišući o migracijama stanovništva, Kruhek navodi podatak da je 1522. godine 5000 Turaka krenulo iz Kostela u Kočevje te preko Ribnika na Bosiljevo i Slunj. Godine 1524. turske pljačkaške čete preko Dubovca i Zadobarja stigle su do Metlike, a preko ozaljskog posjeda do Jasterbarskog. Iste godine Krsto Frankopan pisao je Ivanu Dandolu u Veneciju »...kako car Sulejman priprema goleme vojske protiv kršćana... kao što je eto prije malo dana poharao zemlje mojega oca oko Skrada i Dubovca«.²⁷ Tražeći pomoć od pape Hadrijana VI. za obranu od Turaka, Krsto I Frankopan, kao pobožni muž ispunio je zavjet prije puta u Rim, te između 1520. i 1523. godine izgradio zavjetnu kapelu Bl. Dj. Marije u Sveticama.^{28,29} Budući da je Krsto I Frankopan u vrijeme turskih prodora na šire po-

dručje Kočevja (od 1522. do 1537. g.) bio vojni kapetan Rašpora i Krasa (Istra i južna Slovenija) te Postojne,³⁰ možemo pretpostaviti da je slikarska družina (tzv. maršička skupina) bila pod zaštitom Frankopana i oko 1537. godine oslikavala crkvu Bl. Dj. Marije u Sveticama i sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju. Godina 1537. uklesana je u kamenu s tekstom »hoc factum« i nalazi se na stupcu između današnjih kapela sv. Josipa i sv. Notburge i označava dovršetak crkve Bl. Dj. Marije na Sveticama, a ista godina upisana je i u apsidi crkve sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju, što upućuje na prisutnost graditeljsko-slikarske skupine na gore spomenutim područjima.

Za vrijeme Stjepana III Frankopana počelo je postupno naseljavanje opustošenog područja uz Dobru, a prvi doseljenici u Zadobarje bili su rođaci senjskog kapetana Petra Kružića kojima je 1533. godine Stjepan III Frankopan dodijelio imanje, a 1566. dodijelio je imanje i Ivanu Mogoriću.³¹

Prema dostupnim povijesnim podacima život mu je

13. Zadobarje, crkva sv. Antuna Pustinjaka, klečeći lik sv. Stjepana (foto: Marinka Mužar) Zadobarje, Chapel of St. Anthony the Abbot, St. Stephen kneeling (photo: Marinka Mužar)

bio protkan nasiljem. Godine 1541. opustošio je Petrovinu, posjed zagrebačkog Kaptola. Zbog nasilnog ponašanja prema porodicama Kerečen, Vragović i Barilović dva puta je bio osuđen na smrt (1558. i 1578. g.), a spasio se otkupnom koju su platili njegov tast barun Egck i šurjak Nikola Zrinski tražeći obeštećenje u prijenosu vlasništva frankopanskih posjeda.³²

Uzmemo li u obzir postojanje puškarnica u današnjoj lađi orijentiranih južno i zapadno izgrađenih radi obrane i kontrole putova prema Stativama i Ozlju, pretpostavljamo da je današnja lađa crkve bila u funkciji zbjega zbog učestalih turskih prodora.

Analizirajući scenu *Kamenovanja sv. Stjepana* na istočnom zidu trijumfalnog luka apside, klečeći lik sv. Stjepana prikazan je kao starac u molitvi, odjenut u plemićku odjeću, a ne kao mladić u đakonskoj dalmatici³³ (sl. 13). Također, kompozicijski i likovnom obradom detalja prikaz odgovara maršičkoj skupini fresko slikara. Budući da je scena naslikana na pročelnom zidu svetišta, možemo pretpostaviti da je donator oslika u crkvi sv. Antuna Pustinjaka u Zadobarju bio Stjepan III Frankopan.

Ako uzmemo u obzir mogućnost ranije izgradnje crkve, a prostor za zbjeg i obranu kao kasniju prigradnju, možemo pretpostaviti da je starija crkva sv. Antuna Pustinjaka izgra-

đena na posjedu Frankopana poslije 1501. godine, a današnja lađa s puškarnicom do polovine 16. stoljeća u vrijeme turskih prodora na sjeverozapadno područje Hrvatske. Poradi svog strateškog položaja imala je funkciju crkve-tvrđave. Današnji otkriveni oslik vjerojatno je načinjen 1537. i povezujemo ga s hrvatskim slikarskim krugom maršičke skupine. Također, poveznicu u ikonografskom prikazu i likovnom oblikovanju možemo potražiti i u obližnjoj župnoj crkve Blažene Djevice Marije u Sveticama (južni zid svetišta s prikazom Skidanja s križa).³⁴ Scenu *Kamenovanja sv. Stjepana* također možemo povezati s porodicom Frankopan i postaviti u suodnos donatora i slikara maršičke skupine. Unatoč srednjovjekovnoj ikonografskoj i likovnoj koncepciji, u pokušajima slikanja arhitektonskih detalja, gestikulacijama likova unutar zadanog okvira, smještajem likova u vanjski prostor, humanistički pristup u vidu izdvajanja lika Stjepana III Frankopana, te pokušajima rješavanja perspektivnih odnosa kao i vremenskom odrednicom gradnje crkve, freske u crkvi sv. Antuna u Zadobarju stilski određujemo u razdoblje renesanse.³⁵

BILJEŠKE

- 1 Kopija katastarskog plana k.o. Zadobarje, br. lista kat. plana 7, br. kat. čestice 1/1.
- 2 Analizom profilacija i debljine ploče pretpostavlja se da je kamena klupčica prvotno bila gornja ploča oltarne menze. Za podatak zahvaljujem mr. Davorinu Stepincu.
- 3 Tragove oslika opazio je sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća Josip Stošić. Za podatak zahvaljujem dr. Diani Vukičević-Samaržija i mr. Davorinu Stepincu iz Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu.
- 4 Konzervatorska opažanja prilikom izvođenja građevinskih radova. Projektna dokumentacija P B 2 A D. O. O.– izvođač AB gradnja, konzervatorski nadzor B. Križanić, T. Horvatić, M. Mužar, viši stručni savjetnici Konzervatorskog odjela Karlovac Ministarstva kulture.
- 5 FRANJO RAČKI, *Popis župa zagrebačke biskupije*, »Starine«, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga IV, Zagreb, 1872, str. 203–229.
- 6 ANĐELA HORVAT, *Presjek razvoja umjetnosti u karlovačkom Pokuplju*, »Zbornik«, Gradski muzej Karlovac, 1964, str. 24–43.
- 7 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja – Gorički i Gorsko-dubički arhidakonat*, Zagreb, 1985, str. 132, 270.
- 8 Radove izvode akademski slikari-restauratori Zlatan Kovač i Damir Facan Grdiša.
- 9 Hrvatski restauratorski zavod, *Kustodija pavlinskog samostana i crkve Bl. Dj. Marije*, Restauratorski elaborat, sastavila Rosana Nenadić: (...) svojim skladnim proporcijama posjeduje sve odlike renesansnog stila, premda je vidljivo da su na njoj radila dva majstora.
- 10 BRANKO FUČIĆ, *Istarske freske*, Zagreb, 1963, str. 10.
- 11 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, »Kršćanska sadašnjost«, Zagreb, 1990, str. 129. – Visina likova apostola (95 cm) upućuje na značaj posvećenog liturgijskog prostora, a slijede slijeva nadesno: sv. Petar, sv. Pavao, sv. Ivan, sv. Bartolomej, sv. Jakov Mladi, sv. Jakov Stariji, sv. Toma, sv. Andrija, sv. Juda Tadej, sv. Matej, sv. Filip.
- 12 JURE MIKUŽ, *Slikarstvo hrvatske skupine v 16. stoljetju na Slovenskem*, »Zbornik za umetnostno zgodovino«, Nova vrsta X, Ljubljana, 1973, str. 15: *Pred letom 1514. navodno datiramo freske v crkvi na Maršičih po grafitu v prezbiteriju: hic fuit Simon Mercator 1514.* (in) 1529. – JANEZ HÖFFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, III, Družina D. O. O., Ljubljana, 2001.
- 13 JANEZ HÖFFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, II, Družina D. O. O. Ljubljana, 1997, str. 106.
- 14 N. dj., vidi bilješku 13; str. 118–119, 390, 612, 617.
- 15 *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, »Kršćanska sadašnjost«, Zagreb, 1990, str. 564.
- 16 JURE MIKUŽ, n. dj., str. 17.
- 17 JANEZ HÖFFLER, *Dvajset let raziskovanja srednjeveškega stenskega slikarstva v Sloveniji*, »Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji«, 36 (Petriciolijev zbornik), Split, 1996.
- 18 *Konzervatorsko-restauratorski radovi na čišćenju i konzervaciji oslika u apsidi*, 2006. Izvješće arhiva Konzervatorskog odjela u Karlovcu.
- 19 JANEZ HÖFFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, III, Okolica Ljubljane s Notranjsko, Dolenjsko in Belo Krajino, Družina D. O. O., Ljubljana, 2001, str. 189–190.
- 20 N. dj.
- 21 *Suvremena katolička enciklopedija*, »Laus«, Split, 1998., str. 255.
- 22 N. dj., vidi bilješku 20, str. 120–122, 136–138; bilješka 18, str. 13–29.
- 23 BRANKO FUČIĆ, *Istarske freske*, Zagreb, 1963; *Biblia pauperum i istarske freske*, str. 136–153. [www.matica.hr/www/wwwizd2.nsf/AllWebDocs/fucistra2/\\$File/Fucic136-153.pdf](http://www.matica.hr/www/wwwizd2.nsf/AllWebDocs/fucistra2/$File/Fucic136-153.pdf)
- 24 *Hrvatski biografski leksikon, svezak IV*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1998. – Frankapan i rodoslovlje.
- 25 RADOSLAV LOPAŠIĆ, *Oko Kupe i Korane*, Matica hrvatska, Zagreb, 1895.
- 26 MILAN KRUEK, *Turski prodori i velika demografska gibanja na području karlovačkog Pokuplja do izgradnje karlovačke nove tvrđave od Dubovcem 1579*, »Svjetlo«, 6. studenoga 1990, str. 18–19.
- 27 N. dj.
- 28 MATIJA MESIĆ, *Krsto Frankopan u tudjini*, Zagreb, 1870.
- 29 MARINKA MUŽAR, *Rezultati konzervatorsko-restauratorskih istraživanja u pavlinskoj crkvi Blažene Djevice Marije u Sveticama*, rad u rukopisu, tekst predan 2004. godine za »Zbornik radova Instituta za suvremenu povijest« u povodu održanog Međunarodnog znanstvenog skupa uz 600. obljetnicu osnutka pavlinskog samostana u Kamenskom 1404–2004.
- 30 *Hrvatska enciklopedija*, svezak IV, Zagreb, pretisak 2002; Frankopan, Krsto I, str. 34.
- 31 RADOSLAV KATIČIĆ, *Oko Kupe i Korane*, Matica hrvatska, Zagreb, 1895, str. 187.
- 32 N. dj. str. 185, 187.
- 33 N. dj. vidi bilješku 13, str. 548
- 34 MARINKA MUŽAR, *Rezultati konzervatorsko-restauratorskih istraživanja u pavlinskoj crkvi Blažene Djevice Marije u Sveticama*, rad u rukopisu, tekst predan 2004. godine za »Zbornik radova Instituta za suvremenu povijest« u povodu održanog Međunarodnog znanstvenog skupa uz 600. obljetnicu osnutka Pavlinskog samostana u Kamenskom 1404–2004.
- 35 MILAN PRELOG, *Studije o hrvatskoj umjetnosti*, Djela 3, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999, str. 72. – MILAN PELC, *Renesansa, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007, str. 495–505.

*Summary**Marinka Mužar**Newely discovered frescoes in the chapel of St. Anthony the Abbot at Zadobarje - conservation and restauration research*

The chapel of St. Anthony the Abbot at Zadobarje is located some twenty kilometers from the center of Karlovac. It has not been registered in the historical lists of parishes of the 14th and early 16th century. The additions and rebuildings of the 17th – 19th century have been reported by Đurđica Cvitanović. Thanks to the investigations carried out within the preservation campaign of 2005, frescoes were discovered in the apse and the elongated choir. Checking with the architectural drawings at the Art History Institute in Zagreb, it has been established that the slouthern and main facades contained loopholes. After the process of cleaning a rich cycle of frescoes was established in the apse, its iconography reminiscent of Istria. Additionally, the Annunciation could be related to the same scene at St. Nikola in Tabor near Grosuplje in Slovenia. The treatment of detail point to the Maršič group of Slovene frescoes, revealing elements ascribed by Slovene scholars to a Master Toma from Senj and his workshop (early 16th ct.). The presence of loopholes indicates that the church was used as refuge before during Turkish raids before the building of Karlovac. Judging from the representation on the facade wall one may conclude that the donor was Stjepan III Frankopan. The frescoes belong to the Renaissance period, although their iconography and style a still medieval.